

DA LI JE USTAVNI PATRIOTIZAM MOGUĆ U MULTIKULTURNIM DRUŠTVIMA?¹⁹⁸

Sažetak:

U tekstu se razmatra jedan mogući pravac pomirenja kulturnog pluralizma, s jedne, i imperativa društvenog jedinstva i demokratske legitimnosti, s druge strane. Teorija ustavnog patriotizma se nalazi u središtu ove normativne solucije. Prvi deo rada posvećen je pozicioniranju koncepta patriotizma unutar savremene političke teorije. U nastavku rada, autor suočava najpoznatije teorije ustavnog patriotizma sa zahtevima politike priznanja. U zaključnom poglavlju, autor zastupa tezu da koncept ustavnog patriotizma, u odnosu na konkurirajuće strategije liberalnog proceduralizma i liberalnog nacionalizma, predstavlja primereniji model političke integracije u multikulturalnim društvima.

Ključne reči: ustavni patriotizam, multikulturalizam, politička lojalnost, integracija, stabilnost, politička kultura

UVOD

Idejne i institucionalne tekovine multikulturalizma danas su, više nego ikada ranije, predmet žustrih akademskih i političkih debata. Zagovornici multikulturalnih aranžmana pozivaju na novi društveni konsenzus o potrebi uvažavanja etnokulturnih raznolikosti, dok sve brojniji kritičari ističu da se radi o prevaziđenom teorijskom i političkom projektu koji je za četiri decenije svog

---

197 Asistent, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
E-mail: nikola.beljinac@fpn.bg.ac.rs

198 Rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta, *Konstitucionalizam i vladavina prava u izgradnji nacionalne države – slučaj Srbije* (evidencioni broj projekta: 47026), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije, a koji zajednički realizuju Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka i Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet. Tekst primljen 31. oktobra 2011. godine.

postojanja proizveo više štete nego koristi. Naročito se ukazuje na pogubne učinke u pogledu integracije „dece multikulturalizma“ – pripadnika druge i treće generacije imigranata, mahom muslimanske veroispovesti, koji žive u državama Zapadne Evrope.

U ambijentu „globalnog rata“ protiv multikulturalizma, u kojem posebno mesto zauzimaju nastupi Angele Merkel i Dejvida Kamerna, tek povremeno se široj javnosti osvetljava druga strana istog procesa: svaka rasprava o sudbini multikulturalizma istovremeno je odraz krize trovekovnog nasleđa moderne države koja sve teže pronalazi rešenje za gorući problem pripadanja (*belonging*). Sažeto, problem se može ovako formulisati: ko ima pravo da pripada (našoj) političkoj zajednici, a kome treba uskratiti pripadnost i na osnovu kojih argumenata? Pitanje, naravno, nije novo. Radi se o drevnom pratiocu svakog pokušaja da se utemeli jedna politička zajednica. Međutim, ono što modernu političku zajednicu (nacionalnu državu) razlikuje od ranijih, predmodernih političkih formacija, upravo je tip odgovora koji se pruža na postavljeno pitanje. Prosvetiteljstvo nas uči da dobro uređena politička zajednica pretpostavlja horizontalno polje saglasnosti između njenih članova koji jedni druge priznaju kao jednake. Političko ujedinjavanje, kroz formulu političke nacije, odvija se u teritorijalno zaokruženom prostoru koji našu političku zajednicu razdvaja od drugih političkih zajednica. Teritorijalne granice, na taj način, omeđuju odnose njenih članova dajući im poseban geografski i politički identitet, uključujući i kolektivno ime.¹⁹⁹ Ovaj proces, međutim, poseduje snažan asimilatorski potencijal u odnosu na manjine čime se, gotovo zakonomerno, proizvode odnosi marginalizacije i otuđenja pripadnika „drugaćijih“ grupa. Osećanja nepripadanja i neloyalnosti stvaraju ozbiljne legitimacijske deficite što, posledično, dovodi do stanja nepravednosti, nesigurnosti i nestabilnosti.²⁰⁰

Nevolja je, dakle, kada se „drugi“ nalaze *unutar* granica političke zajednice. Čini se da savremenim pluralističkim društvima nedostaje ispravna strategija ophođenja prema ovoj kategoriji ljudi. Otuda ne čudi sveprisutna reafirmacija figure stranca u javnom diskursu liberalnih demokratija. Strah od „domaćih stranaca“ postaje okosnica negativnog konsenzusa koji podjednako ugrožava liberalne i demokratske pretpostavke modernosti. Nema sumnje, države čije stanovništvo je podeljeno po etničkoj i/ili religijskoj pripadnosti nalaze se pred nimalo jednostavnim zadatkom: u jednom koraku, potrebno je odgovoriti na izazove integracije i društvene kohezije, uspostaviti stabilnu konstitucionalnu

---

199 Parekh, Bhikhu, *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory*, Macmillan Press, London, 2000, p. 180.

200 Podunavac, Milan, Poredak, konstitucionalizam, demokratija, Čigoja štampa, Beograd, 2006, str. 204.

demokratiju, podstaći građansku privrženost, solidarnost i požrtvovanje. Ukratko, državu treba učiniti istinskim domom za sve koji je nastanjuju.

Bez namere da se nekritički sledi argumentacija samo jedne strane u multikulturnom sporu, ovaj rad predstavlja pokušaj da se, uz uvažavanje temeljnih vrednosti konstitucionalne demokratije, ispita jedan mogući pravac pomirenja kulturnog pluralizma, s jedne strane, i imperativa društvenog jedinstva i demokratske legitimnosti, s druge strane. Koncept ustavnog patriotizma nalazi se u središtu ove normativne solucije. No, pre nego što ustavni patriotizam suočimo sa zahtevima politike priznanja, napravićemo jedan korak unazad. Za bolje razumevanje slojevitog sadržaja ustavnog patriotizma potrebno je imati uvid u širi teorijski i društveni kontekst u kojem se odvijala svojevrsna rehabilitacija patriotizma nakon Drugog svetskog rata. Stoga naredne stranice posvećujemo velikom povratku patriotizma u žihu interesovanja političke teorije.

PATRIOTIZAM U SAVREMENOJ POLITIČKOJ TEORIJI

Savremena politička teorija dugo je bila nepoverljiva prema patriotizmu. Kako to ispravno primećuje Igor Primorac, u većem delu XX veka, patriotizam je predstavljao nepresušan izvor inspiracije u književnosti, likovnoj i muzičkoj umetnosti, ali se u političkoj teoriji njegov značaj podjednako zanemarivao i osporavao.²⁰¹ Bez preterivanja se može reći da je patriotizam u ovom periodu bio talac bitke između pristalica romantičarskog nacionalizma i kantijanskog liberalizma. Za prve, patriotizam je bio ništa drugo do podvala beskrvnih liberala, dok se za druge radilo o zamaskiranoj varijanti nacionalizma. O slavnim danima patriotskih postignuća moglo se ponešto saznati jedino iz udžbenika istorije političke misli. U uvodu svog teksta "Patriotism Is Not Enough", Margaret Kanovan (*Margaret Canovan*) slikovito opisuje način na koji se patriotizam uobičajeno razumevao sve do osamdesetih godina prošlog veka. Prisećajući se tragične sudbine britanske ratne bolničarke Edit Kavel (*Edith Cavell*), poznate po svom nesebičnom uverenju da treba pomoći svakome ko je povređen u ratnim dejstvima za vreme Prvog svetskog rata, makar to bio i neprijateljski vojnik, Kanovan citira reči koje je ova herojina izgovorila neposredno pred streljanje: „Shvatam da patriotizam nije dovoljan. Ne smem osećati mržnju ili gorčinu prema bilo kome“.²⁰² Njena humanost postala je simbol odbojnosti naspram veličanja ekskluzivne i militantne pripadnosti samo jednom delu čovečanstva.

---

201 Primorac, Igor (ur.), *Patriotizam*, Kruzak, Zagreb, 2004, str. 7.

202 Canovan, Margaret, *Patriotism Is Not Enough*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p. 1.

Patriotizam je, da se poslužimo rečima Elsdera Mekintajera, „sa zapanjujućom lakoćom“ svrstan u red političkih poroka.²⁰³

Premda je veći deo posleratnog perioda protekao u dominaciji deontološkog univerzalizma, akademsko raspoloženje prema patriotizmu umnogome je promenjeno u poslednjih trideset godina. Prvi razlog pronalazimo u uticaju komunitarne argumentacije na stanje političke teorije nakon liberalno-komunitarnog spora. Da se podsetimo, komunitarni teoretičari zamerali su liberalima, između ostalog, i to da ne uzimaju dovoljno u obzir načine na koje društvo konstituiše pojedinca, njegov identitet, moralno i političko mišljenje. Najpoznatiju kritiku liberalnog (neukorenjenog) sopstva daje Majkl Sandel (*Michael Sandel*). Liberalizam, tvrdi Sandel, naprosto zanemaruje činjenicu da su delatnosti pojedinaca preracionalno determinisane njihovim partikularnim pripadnostima.²⁰⁴ I mada su pojedini politički teoretičari snagu komunitarne oštrice iskoristili za oblikovanje umerenih, liberalnih koncepcija nacionalizma²⁰⁵, teoretičari poput Elsdera Mekintajera i Čarlsa Tejlora (*Charles Taylor*) dosledno su branili vrednost patriotizma kao vrline odanosti posebnim (ne nužno nacionalnim) zajednicama.

Drugi razlog za obnovu interesovanja za koncept patriotizma leži u urgentnoj potrebi da se u posleratnoj Nemačkoj pronađe odgovarajuća zamena za nepovratno kompromitovani nacionalni identitet. Pristup Osnovnog zakona SRN ponudio je dragocenu smernicu za alternativno moralno čitanje problematične prošlosti.²⁰⁶ Delegitimizacija nacionalne privrženosti odvijala se uporedo sa nastojanjima da se, ovoga puta s one strane nacionalizma, ideja univerzalnih građanskih prava i sloboda posreduje članstvom u posebnoj političkoj zajednici. Ustavni patriotizam Jirgena Habermasa (*Jurgen Habermas*) predstavlja verovatno najbolji izdanak obnovljene tradicije građanskog republikanizma. Radi se o uticajnom pokušaju pomirenja principa liberalnog univerzalizma (racionalno-legalnih procedura) i komunitarnog partikularizma (horizonta etičkog samorazumevanja zajednice).

---

203 Mekintajer, Elsder, Da li je patriotizam vrлина?, u: Kiš, Janoš (ur.), Savremena politička filozofija, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1998, str. 452.

204 Videti detaljnije: Sandel, Michael, *Liberalism and Limits of Justice*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

205 Posebno izdvajamo radove Dejvida Milera (David Miller), *On Nationality* (1995), i Jael Tamir (Yael Tamir), *Liberal nationalism* (1993).

206 Dimitrijević, Nenad, Vrednosti za obezvređeno društvo: ustavna moralnost posle kolektivnog zločina, u: Podunavac, Milan (ur.), *Država i demokratija*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 200.

Najzad, najnoviji podsticaji za izučavanje patriotizma sadržani su u aktuelnim multikulturnim (ne)prilikama kojima smo posvetili prve redove teksta. Pojedini teoretičari preporučuju ustavni patriotizam kao prikladnu formu političke lojalnosti i pripadanja multikulturnim društvima.²⁰⁷ Sumarno, argument glasi ovako: u društvima koja su komponovana od dve ili više etno-religijskih zajednica, koncept ustavnog patriotizma uspostavlja neku vrstu građanskog minimuma dovoljno inkluzivnog da uvaži činjenicu kulturnog pluralizma i dovoljno partikularnog da obezbedi jedinstvo i stabilnost posebne političke zajednice. U nastavku rada pokušaćemo da ispitamo održivost ovog popularnog argumenta.

USTAVNI PATRIOTIZAM ZA MULTIKULTURNA DRUŠTVA

Vratimo se, za trenutak, problemskom pitanju iz uvodnog dela teksta. Suština izazova pred kojim se danas nalaze multikulturna društva sastoji se u potrazi za pravom merom pluralizovanja njihove političke strukture kojom se neće potkopati osećaj jedinstva i sposobnost za kolektivnu akciju. Da bi to bilo moguće neophodno je redefinisati same temelje političke zajednice. Svako razmišljanje o konstitutivnim principima jedne političke zajednice nosi u sebi normativni stav o vrednostima na kojima bi trebalo zasnovati njen identitet. Odgovor na ovo pitanje od ključnog je značaja za pravedno formulisanje odnosa između većinske nacije i nacionalnih manjina u multikulturnim društvima.

Slazemo se sa autorima koji, kao neadekvatne, odbacuju normativne upute liberalnog proceduralizma „slepog na razlike“ i liberalnog nacionalizma.²⁰⁸ Prva strategija zanemaruje činjenicu da pripadnici manjine svoj individualni identitet konceptualizuju posredstvom grupnog identiteta koji, na taj način, postaje nužan preduslov za realizaciju njihove individualne autonomije.²⁰⁹ Druga strategija privileguje kulturnu baštinu pripadnika većinske nacije, čime se otvara prostor za proizvoljno razvrstavanje stanovništva na građane prvog i drugog reda. Iako kreću iz suprotnih polova političke teorije, obe koncepcije, faktički posmatrano, vode ka identičnim posledicama u pogledu položaja manjinskih

---

207 Videti: Habermas, Jürgen, Građanstvo i nacionalni identitet: neka razmišljanja o budućnosti Evrope, u: Divjak, Slobodan (ur.), Nacija, kultura i građanstvo, Službeni glasnik, Beograd, 2002; Miler, Jan-Verner, Ustavni patriotizam, Fabrika knjiga, Beograd, 2010; Podunavac, Milan, Poredak, konstitucionalizam, demokratija, Čigoja štampa, Beograd, 2006.

208 Videti: Dimitrijević, Nenad, Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno, Fabrika knjiga, Beograd, 2007; Podunavac, Milan, Princip građanstva i poredak politike, Čigoja štampa, Beograd, 2001; Parekh, Bhikhu, Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory, Macmillann Press, London, 2000.

209 Dimitrijević, Nenad, Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno, Fabrika knjiga, Beograd, 2007, str. 153.

zajednica – one ostaju lišene javnog priznanja. Očito je da, kako tvrdi Nenad Dimitrijević, u heterogenim političkim zajednicama „treba naći alternativni put za pristup prethodnom pitanju o određenju identiteta političke zajednice“.²¹⁰ Isti autor rešenje vidi u „konsensualno kreiranom ustavnom aranžmanu koji će biti sposoban da uravnoteži zajedničke vrednosti i univerzalizam osnovnih prava, s jedne strane, te javno priznanje posebnih identiteta (u formi manjinskih prava, kulturne i/ili teritorijalne autonomije, proporcionalne političke reprezentacije itd.), s druge strane“.²¹¹ Ipak, ovim je samo dopola rešena zagonetka zajedničkog života u multikulturnim društvima. Teži deo se sastoji u pronalasku političke formule koja će sadržati tu, preko potrebnu, ravnotežnu tačku oslonca. Ustavni patriotizam se, sve češće, pominje kao poželjan kandidat za ovu vrstu posla.

Rođen „iz duha nemačke krivice“²¹², koncept ustavnog patriotizma je, za kratko vreme, postao prepoznatljiv „izvozni proizvod“ nemačke političke teorije i filozofije. Prvu upotrebu termina „ustavni patriotizam“ (*Verfassungspatriotismus*) pronalazimo u govoru Dolfa Sternbergera (*Dolf Sternberger*) povodom proslave tridesetogodišnjice Savezne Republike Nemačke. Sternberger poziva na staro, prednacionalističko razumevanje patriotizma koje je povezano sa ustavno-političkim pojmom domovine. Politički patriotizam, primećuje Sternberger, postojao je mnogo pre nego što se, nesrećnim okolnostima, uvezao sa nacijom i nacionalnom državom.²¹³ Taj izvorni patriotizam, kojem Nemačka treba da se vrati, „temelji se na ustavu. Nacionalni osećaj i nadalje je ranjen, ne živimo u celovitoj Nemačkoj. Ali živimo po celovitom ustavu, u jednoj celovitoj ustavnoj državi, i upravo je to jedna vrsta domovine“.²¹⁴ Ustavni patriotizam Dolfa Sternbergera počivao je kako na političkom postignuću, tako i na suparničkom odnosu prema neprijateljima ustavne demokratije. Štaviše, nije jednostavno utvrditi koji deo preteže. Stoga možemo reći da se radi o nekoj vrsti „militantnog“ ustavnog patriotizma čiji je cilj da integriše, ali i mobilise prijatelje ustava u odbrani političkih i pravnih ustanova domovine. Ovaj rudimentarni oblik ustavnog patriotizma poseduje još jednu važnu karakteristiku, nama posebno interesantnu. On se i dalje neupitno naslanjao na etnički definisan građanski status. Sve nam to govori da „ustavni patriotizam, u početnim formulacijama, nije bio zamišljen kao neki naročito inkluzivan oblik pripadanja. Postojala je jedna go-

---

210 Ibid., str. 154.

211 Ibid., str. 158.

212 Miler, Jan-Verner, Ustavni patriotizam, Fabrika knjiga, Beograd, str. 24.

213 Sternberger, Dolf, Ustavni patriotizam, u: Primorac, Igor (ur.), Patriotizam, Kruzak, Zagreb, 2004, str. 125.

214 Ibid., str. 127.

tovo automatska pretpostavka da su ti specifični zahtevi upućeni građanima Nemačke – ispostavilo se da se u to „mi“ ustavnih patriota nije sumnjalo. Stoga, bar u početku, *ustavni patriotizam kao oblik političke privrženosti izričito nije bio rešenje za bilo kakvu vrstu multikulturnih nepravilnosti niti odgovor na bilo koji izazov integracije* (podvukao NB), i zapravo je ironično da se on razvijao unutar zajednice sa strogo etničkim određenjem državljanstva i ekstremnom verzijom imigracione politike sa etničkim prioritetom.²¹⁵

Već je naznačeno da najrazvijeniju koncepciju ustavnog patriotizma srećemo u radovima Jirgena Habermasa, prvi put tokom „spora istoričara“ (*Historikerstreit*) iz 1986. godine. Kovanicu „ustavni patriotizam“ Habermas upotrebljava ne bi li se suprotstavio pokušajima revizionističkog „pranja“ nemačkog nacionalnog identiteta (*Volksnation*).²¹⁶ Habermasova vizija ustavnog patriotizma neodvojiva je od njegove šire društvene teorije, posebno teorije modernizacije. Za razliku od Sternbergerove koncepcije koja gleda u slavnu prošlost srednjovekovnog patriotizma, Habermas smatra da nije moguć neproblematičan povratak prednacionalnim teorijama patriotizma. Prema njemu, koncepcije koje se zasnivaju na predmodernim identitetskim formacijama, uključujući i Sternbergerov ustavni patriotizam, nisu podesne za sve složenije socijalne odnose svojstvene „posttradicionalnom društvu“. Na ovom stupnju razvoja, bezuslovne oblike identifikacije zamenjuje otvorena javna deliberacija o kolektivnim identitetima koji se ne shvataju kao statične i zatvorene kategorije, jednom za svagda definisane. „Bitna je neka vrsta kritičkog, izrazito svesnog kretanja napred-nazad između zaista postojećih tradicija i ustanova, s jedne strane, i najboljih univerzalnih normi i ideja koje se mogu zamisliti, s druge strane.“²¹⁷ U ravni društva ova promena se odvija kroz preoblikovanje pojma narodnog suvereniteta koji svoj identitet više ne temelji na prethodno postojećoj homogenosti porekla ili načina života, već na „konsenzusu postignutom u vezi sa asocijacijom slobodnih i jednakih građana koji proizilazi u krajnjoj instanci iz procedure koju priznaju svi“.²¹⁸ Kako Habermas tvrdi, postnacionalni identiteti najpre bi trebalo da se pojave tamo gde su nacionalne tradicije dovedene u sumnju. Naravno, na umu je imao konkretno istorijsko iskustvo posleratne Nemačke. Nacistička prošlost

---

215 Miler, Jan-Verner, Ustavni patriotizam, op. cit., str. 49.

216 Dobar pregled evolucije Habermasove teorije modernizacije daje Markell Patchen u svom tekstu Making Affect Safe for Democracy? On Constitutional Patriotism, u: Political Theory, Vol. 28, No. 1, Sage Publications, Feb. 2000, p. 38-63.

217 Miler, Jan-Verner, Ustavni patriotizam, op. cit., str. 39.

218 Habermas, Jirgen, Citizenship and National Identity, Praxis International, vol. 12, No. 1, april 1992, preveo Slobodan Divjak u: Nacija, kultura i građanstvo (pr. Slobodan Divjak), Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd, 2002, str. 37.

tako postaje implicitna referentna tačka nemačkog ustavnog patriotizma. Ipak, njegovi kasniji radovi ubedljivo pokazuju da se koncept ustavnog patriotizma može razumeti ne samo kao „patriotizam za nemačku upotrebu“, nego i kao mogući recept za nedaće svih multikulturnih društava, pa i kao prvi korak ka kosmopolitskom građanstvu.²¹⁹

Kakvu vrednost ima (i da li uopšte ima) Habermasov ustavni patriotizam za multikulturalna društva? U opsežnom komentaru na tekst Čarlsa Tejlora „Politika priznanja“, Habermas brani tezu da režim ustavnog patriotizma, utemeljen na razlici između široko shvaćene kulture, koju ne moraju da dele svi građani, i političke kulture, koju karakteriše uzajamno poštovanje prava, ostavlja dovoljno prostora za koegzistenciju različitih kulturnih tradicija unutar jedne političke zajednice.²²⁰ Svako *a priori* odbacivanje manjinskih prava, baš kao i njihova kolektivizacija, prema Habermasu, počiva na nerazumevanju unutrašnje veze između pravne i demokratske države, odnosno privatnih i javnih autonomija građana. Inspirisan kantijanskom perspektivom, Habermas tvrdi da su građani autonomni samo ukoliko oni na koje se zakon odnosi mogu sebe videti kao autore tog zakona. Da pojasnimo. Prava koja bi pripadnicima neke manjinske grupe garantovala slobodu da slede svoje posebne koncepcije dobrog života u skladu sa standardima njihove kulture (aspekt privatne autonomije), teško da bi mogla ispravno da se formulišu ukoliko oni kojih se takva prava tiču nisu u prilici da učešćem u javnoj raspravi daju doprinos njihovom usvajanju (aspekt javne autonomije). Drugim rečima, ne postoji pravna država bez demokratije, a isti zaključak važi i u suprotnom smeru jer se „demokratski proces mora zakonski institucionalizovati... princip narodnog suvereniteta zahteva fundamentalna prava bez kojih uopšte nije moguć legitiman zakon – prvo, i pre svega, prava na jednaku individualnu slobodu izbora i delovanja koja, pak, sa svoje strane pretpostavljaju obuhvatnu pravnu zaštitu pojedinaca.²²¹ U sledećem koraku, Habermasova argumentacija se dodatno izoštrava. S obzirom na to da se demokratska izrada pravnih normi uvek odvija unutar geografski i socijalno ograničenog prostora, iz ovog procesa nije moguće izuzeti (niti je to potrebno) tzv. etička pitanja – sva ona pitanja koja se tiču koncepcija dobrog života. Neprestana kontestacija različitih kulturnih tradicija i formi života oblikuje hori-

---

219 Ibid., str. 41.

220 Habermas, Jürgen, Borba za priznanje u demokratskoj pravnoj državi, u: Gatman, Ejmi (ur.), Multikulturalizam: ispitivanje politike priznanja, Centar za multikulturalnost, Novi Sad, 2003.

221 Ibid., str. 105.

zont u kojem se odigrava etička interpretacija ustavnih principa.²²² Pomenuti horizont vrednovanja, katkad i sukobljenih, etičko-političkih diskursa predstavlja polaznu tačku našeg zajedničkog života u multikulturnom društvu. Ovo je trenutak u kojem Habermas svoju koncepciju ustavnog patriotizma prekriva tankom supstantivnom presvlakom koja, prema našem sudu, daje zadovoljavajuće odgovore na imperative kulturne inkluzivnosti i demokratske legitimnosti. Etička supstanca ustavnog patriotizma, koja čini okosnicu integracije građana u političkoj sferi, ipak, ne ugrožava princip neutralnosti prava prema manjinskim zajednicama koje su etički integrisane na nepolitičkom nivou. Razlog je sledeći: „Sadržinu ustavnog patriotizma čine samo oni principi i one vrednosti koji za sve građane imaju neograničeno i nepristrasno važenje, podjednako u odnosu na partikularna svojstva predpolitičkog jedinstva članova zajednice (partikularne i nacionalne tradicije), ali i u odnosu na republikansko polje demokratskih institucija i procesa“.²²³

Mada je sam Habermas mnogo učinio kako bi „poopštio“ svoju ustavno-patriotsku strategiju, najzačajniji prilog razvoju opšte teorije ustavnog patriotizma daje nemački politički teoretičar – Jan Verner Miler (*Jan Werner Muller*). Njegova knjiga *Ustavni patriotizam* pruža najiscrpniji odgovor na tzv. „genealošku kritiku“ ovog koncepta.²²⁴ Nesporno je, tvrdi Miler, da je ustavni patriotizam nastao kao pokušaj rešenja za specifične probleme u posleratnoj Nemačkoj, ali se time ne umanjuje njegova sposobnost da putuje.²²⁵ Kako bi to i dokazao, Miler svoj ustavni patriotizam normativno naslanja na širu teoriju pravde koja ga snabdeva univerzalnim moralnim sadržajem. Otuda za Milera ustavni patriotizam nije ništa drugo do „Ideja o pojedincima koji jedni druge priznaju za slobodne i ravnopravne i saglašavaju se o pravednim osnovama zajedničkog života“.²²⁶ To ne znači da se od građana zahteva savršeni konsenzus oko nekog postojećeg ustavnog teksta. Konkretni ustavi će, sasvim razumljivo, uvek biti poprište oštih debata i osporavanja. Međutim, ono što će ove oblike razumnog neslaganja držati na okupu upravo je privrženost fundamentalnoj ideji ustavnog patriotizma, crvenoj liniji koja se ne sme prekoračiti: čak i kada se ne slažemo, mi jedne druge priznajemo kao ravnopravne i jednake učesnike zajedničkog

222 Habermas, Jürgen, Multiculturalism and the Liberal State, *Stanford Law Review*, Vol. 47, No. 5, May 1995, p. 851.

223 Podunavac, Milan, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija, Čigoja štampa, Beograd, 2006, str. 148.*

224 Pristalice ove kritike tvrde da je ustavni patriotizam zapravo partikularna koncepcija primerena isključivo specifičnim (nemačkim) istorijskim okolnostima, ali ne i drugim društvima.

225 Miler, Jan-Verner, *Ustavni patriotizam, op. cit., str. 57.*

226 *Ibid., str. 64.*

političkog poduhvata. Poput Habermasa, i Miler naglašava da sporenja ove vrste nisu odvojena od kontigentnih okolnosti. Naprotiv, ona se uvek odvijaju pod okriljem određenih istorijskih i nacionalnih iskustava, što rezultira rađanjem osobene ustavne kulture koja je izraz ostvarenja univerzalnih normi pravde u partikularnom okruženju. Ustavni patriotizam, na taj način, postaje zajednički jezik za upražnjavanje kolektivnog etičkog samopoimanja kojim se, u krajnjoj instanci, odgovara na pitanje „Ko pripada?“

ZAKLJUČAK

Prilikom pregleda literature o ustavnom patriotizmu, pažljivijem čitaocu nameće se nekoliko načelnih zapažanja. Prvo, o ustavnom patriotizmu su više govorili i pisali njegovi kritičari. Autori koji zastupaju ovu koncepciju, čak i kada izlažu afirmativnu argumentaciju, veći deo vremena posvećuju odgovorima na kritike. Drugo, rasprave o ustavnom patriotizmu uglavnom se vode „na terenu“ nadnacionalne integracije, pre svega na primeru Evropske unije. Ideja ustavnog patriotizma postaje sve popularniji pokušaj da se građanska privrženost utemelji na nadnacionalnom nivou.²²⁷ Treće, premda se olako preporučuje kao prijemčiv oblik političke lojalnosti i integracije u multikulturalnim društvima, malo je celovitih studija o odnosu ustavnog patriotizma i politike priznanja. Ako izuzmemo Habermasov tekst „Borba za priznanje u demokratskoj pravnoj državi“, radovi drugih teoretičara tek u fragmentima problematizuju ovaj odnos.

Na prethodnim stranicama, pokušali smo da, kroz uvid u noseće principe ustavnog patriotizma, ispitamo njegovu primenljivost u multikulturalnim društvima. Mišljenja smo da, u poređenju sa konkurirajućim teorijama liberalnog proceduralizma i liberalnog nacionalizma, ova koncepcija ima barem dve komparativne prednosti. Prvo, uvažavajući životni kontekst u kojem se formira individualni identitet, ustavni patriotizam nadograđuje legitimacijske deficite liberalno-individualističkog modela. To čini tako što krutu, legalističku verziju građanstva, svojstvenu ovom modelu, proširuje pojmovima političke kulture (kod Habermasa), odnosno ustavne kulture (kod Milera). Na taj način jača svest o koegzistenciji različitih životnih oblika i potrebi njihove političke integracije. Drugo, za razliku od nacionalizma, ustavni patriotizam ne postavlja zahtev kulturne homogenosti, te izbegava etnički konotiranu verziju narodnog suvereniteta. To, međutim, ne znači da ustavni patriotizam nužno dovodi do smrti glavnog nacionalnog junaka, „on mu samo dodeljuje sporednu ulogu“.²²⁸ Predmet patriot-

227 Videti: Lacroix, Justine, For a European Constitutional Patriotism, Political studies, Vol. 50, 2002, p. 944-958.

228 Miler, Jan-Verner, Ustavni patriotizam, op. cit., str. 53.

ske privrženosti se decentrira od neupitne i inherentne etičke vrednosti nacije, ka otvorenoj, inkluzivnoj i dinamičnoj ustavnoj političkoj kulturi koja posreduje između univerzalnog i partikularnog.

Zbog prirode multikulturnih izazova, uvek treba zadržati određenu dozu akademskog opreza kada se razmatraju načini postizanja stabilnosti i jedinstva u multikulturnim društvima. Teme koje multikulturalizam uvodi u polje političke teorije gotovo da ne ostavljaju prostor za bilo kakve definitivne odgovore. Isto tako, i sam ustavni patriotizam, upozorava Miler, „nije polisa osiguranja, već pre oplada na ispravan građanski stav.“²²⁹ Stoga se slažemo sa Parekovom tvrdnjom da bi „svako multikulturno društvo trebalo pronaći sebi primerenu političku strukturu koja odgovara njegovoj istoriji, kulturnim tradicijama, te razmerama i dubini diverziteta“.²³⁰ U tom smislu, ustavni patriotizam se može smatrati dobrodošlom normativnom strategijom samo za ona multikulturna društva u kojima relevantnu snagu ne čine etno-kulturne grupe koje osporavaju njegovu liberalnu supstancu.

LITERATURA

- Dimitrijević, Nenad (2010), *Vrednosti za obezvređeno društvo: ustavna moralnost posle kolektivnog zločina*, u: Podunavac, Milan (ur.), *Država i demokratija*, Službeni glasnik, Beograd.
- Dimitrijević, Nenad (2007), *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd.
- Canovan, Margaret (2000), *Patriotism Is Not Enough*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Habermas, Jirgen (2002), *Građanstvo i nacionalni identitet: neka razmišljanja o budućnosti Evrope*, u: Divjak, Slobodan (ur.), *Nacija, kultura i građanstvo*, Službeni glasnik, Beograd.
- Habermas, Jirgen (2003), *Borba za priznanje u demokratskoj pravnoj državi*, u: Gatman, Ejmi (ur.), *Multikulturalizam: ispitivanje politike priznanja*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad.
- Habermas, Jirgen (May 1995), *Multiculturalism and the Liberal State*, Stanford Law Review, Vol. 47, No. 5.
- Mekintajer, Elesder (1998), *Da li je patriotizam vrlina?*, u: Kiš, Janoš (ur.), *Savremena politička filozofija*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci.

---

229 Ibid., str. 100.

230 Parekh, Bhikhu, *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory*, Macmillan Press, London, 2000, p. 195.

- Miler, Jan-Verner (2010), *Ustavni patriotizam*, Fabrika knjiga, Beograd.
- Parekh, Bhikhu (2000), *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory*, Macmillan Press, London.
- Patchen, Markell (2000), *Making Affect Safe for Democracy? On Constitutional Patriotism*, u: Political Theory, Vol. 28, No. 1, Sage Publications.
- Podunavac, Milan (2006), *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*, Čigoja štampa, Beograd.
- Podunavac, Milan (2001), *Princip građanstva i poredak politike*, Čigoja štampa, Beograd.
- Primorac, Igor (ur.) (2004), *Patriotizam*, Kruzak, Zagreb.
- Sternberger, Dolf (2004), *Ustavni patriotizam*, u: Primorac, Igor (ur.), *Patriotizam*, Kruzak, Zagreb.
-

Nikola Beljinac

IS CONSTITUTIONAL PATRIOTISM POSSIBLE IN MULTICULTURAL SOCIETIES?

Summary:

The text considers a possible direction of reconciliation of cultural pluralism, on one hand, and imperative of social unity and democratic legitimacy, on the other. The theory of constitutional patriotism is in the centre of this normative solution. The first part of the paper is devoted to positioning of the concept of patriotism within contemporary political theory. Later on, the author confronts the best known theories of constitutional patriotism with demands of policy of recognition. In the final chapter, the author supports the thesis that the concept of constitutional patriotism, in relation to competitive strategies of liberal proceduralism and liberal nationalism, is a more appropriate model of political integration in multicultural societies.

Key words: constitutional patriotism, multiculturalism, political loyalty, integration, stability, political culture.